

НИКОЛА МУШАНОВ
ДНЕВНИК # СПОМЕНИ # АВТОБИОГРАФИЯ

София, 2017

Изданието е спечелило конкурс по програмата
„Помощ за книгата 2017“
на Министерство на културата

© Нина Киселкова, Сузана Хазан, съставителство и бележки, 2017
© Издателство „Изток-Запад“, 2017

ISBN 978-619-01-0117-8

НИКОЛА МУШАНОВ

ДНЕВНИК * СПОМЕНИ * АВТОБИОГРАФИЯ

Съставителство и бележки
Нина Киселкова
със сътрудничеството
на **Сузана Хазан**

*На светлата памет
на Кръстина Хазан (1982–1994)*

СЪДЪРЖАНИЕ

За Никола Мушанов, неговия дневник и неговото време (доц. Михаил Груев).....	7
Дневник (19 юни – 21 юни 1913 г.)	19
Дневник (21 юни – 4 юли 1918 г.).....	23
Спомени. Обиколката ми из чуждите столици. Развязката на правителствената криза (1934)	30
Дневник (1 януари 1942 – 11 май 1943 г. и 31 август – 25 ноември 1943 г.)	61
Спомени.....	357
Дневник (17 юни 1947 – 16 септември 1947 г.)	465
Опит за автобиография	510
Тетрадка I (август 1948 г.).....	511
Тетрадка II (1 септември 1948 г.)	540
Тетрадка III (10 септември 1948 г.)	567
Тетрадка IV (21 септември 1948 г.)	595
Тетрадка V (1 октомври 1948 г.)	623
Тетрадка VI (15 октомври 1948 г.).....	651
Тетрадка VII (1949 г.)	679
Дневник (21 февруари – 9 юли 1950 г.).....	685
Бележки.....	706
Показалец.....	759

ЗА НИКОЛА МУШАНОВ, НЕГОВИЯ ДНЕВНИК И НЕГОВОТО ВРЕМЕ

Държавна агенция „Архиви“ и издателство „Изток-Запад“ подготвиха това издание, съдържащо в цялост дневника и спомените на големия български политик и държавник Никола Мушанов, отдавна очаквано от изследователи и любители на историческата документалистика. Беше чакано и от близките покойни негови родственици, подпомагали го в последните години от неговия живот при писането на спомените му и на финалните тетрадки от дневника. За съжаление, те не успяха да видят в завършен и подреден вид труда на техния чичо. За наличието на обемен личен фонд в Централния държавен архив в София, включващ дневник, ръкописен вариант на спомени и редица лични документи, знаеха немалко изследователи, но малцина от тях, и то частично, бяха използвали тези документи. Основна причина за това беше трудно четимият, на места неразбираем почерк, и, разбира се, големият обем на цялата документация. С тази бариера се бях сблъскал и аз самият, когато като начеващ историк в началото на 90-те години на миналия век се бях опитал да разчитам и евентуално впоследствие и да издам дневника на Никола Мушанов. Уви, оказа се, че това е работа, изискваща много време и воля и не е по силите на млад и сам изследовател. Вероятно това е и основната причина до този момент ръкописните спомени и дневникът на един от най-значимите български държавници да оставаха неиздадени и в общи линии – неизползвани и неизвестни. Ето защо днес би следвало да отдадем заслужена признателност на съставителките на настоящото издание. През 2013 г. Сузана Хазан „преоткрива“ непубликуваните дневници и поставя началото на разчитането им – начинание, продължено през следващите години и доведено до успешен край от Нина Киселкова. При това, убеден съм, мотивацията да го направят е свързана най-вече със събудената собствена симпатия към автора и с оценката им за значимостта на тези документи за новата и съвременна българска история.

В интерес на коректността следва все пак да се отбележи, че отделни малки части от спомените и дневника на Мушанов бяха разчетени и издадени в предходните години. През 1984 г. Елена Стателова публикува съдържащото на един от дневниците^А, съхранявани в ЦДА, който съдържа записки за периода от 19 септември 1908 до 20 март 1909 г. Това е периодът,

---

^А Елена Стателова. Българската дипломация в защита на независимостта (1908–1909). – Във: Военноисторически сборник, 1994.

през който Н. Мушанов е министър в Кабинета на независимостта на Ал. Малинов. Няколко години по-късно ръкописите, съхранявани в Научния архив на БАН, бяха разчетени от Елена Нончева и подготвени за печат от Милен Куманов. Те се появиха в далечната вече 1992 г. и бяха издадени от издателска къща „Христо Ботев“.^A Нито заглавието на томчето обаче, нито предговорът на съставителя по някакъв начин указваха, че става дума само за онази, много малка част от тях, която се съхранява в Научния архив на БАН, и че тя е само част от значително по-обемен мемоарен и дневников текст, намиращ се в ЦДА. На практика публикуваните тогава спомени са само една глава от цялостния ръкописен масив, в която Мушанов прави ретроспективен обзор на дейността си като министър в различни правителства, в т.ч. и като министър-председател в периода 1931–1934, чиито съвсем леко променен вариант се съхранява и в ЦДА.

В настоящото издание е представен текстът, който се намира в ЦДА като по-пълен, а интересуващите се читатели биха могли да сравнят разликите в двата ръкописа. Дневникът пък включваше само последните две години – 1949 и 1950, когато той спира воденето му, а няколко месеца по-късно и умира. С издателите решихме за целесъобразно да включим отново в настоящия том и тази малка, публикувана вече част от дневника на Мушанов, намираща се също в Научния архив на БАН. Така изданието получава цялостност и завършеност, представя автора му в дълбочината на неговия живот, приключил нещастно, самотно и бедно в условията на принудително интерниране и конфискация на имуществото му по време на комунистическия режим.

Друга малка част от дневника на Мушанов, отнасяща се до неговата категорична гражданска позиция по еврейския въпрос, беше публикувана в сборника от документи, съставен от Надя Данова и Румен Аврамов и посветен на депортирането на евреите през 1943 г. от т.нар. нови земи.^B

Историята на този обемен ръкопис или по-точно свитъци от отделни, свързани помежду си ръкописи е изключително интересна.

Дневника си Мушанов започва да води на 19 юни 1913 г., когато е на 36 години, а последните записи в него са от 9 юли 1950 г., когато е на 78 години. Впечатляващи са последователността, упоритостта и дори стоицизмът на автора, който, макар и с продължителни прекъсвания, (42 години) съумява неизменно да записва най-важното и стойностното около себе си, да разсъждава трезво и рационално около историческите събития и факти. И

^A Никола Мушанов. Спомени. Дневник. Съст. М. Куманов. С., ИК „Христо Ботев“, 1992, 100 с.

^B Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943 г. Документи от българските архиви. Съст. Н. Данова и Р. Аврамов. С., Обединени издатели, 2013, с. 771–778.

най-важното – да притежава забележителен усет за историчност, за ценност на всичко написано и съхранявано от него с оглед на утрешния ден. Веднага следва да отбележим обаче, че през всичките превратности на неговия живот, изглежда не всички тетрадки са съхранени. Така първата от тях съдържа записи само за три дни – до 22 юни 1913 г. – действително най-фаталните дни на Междусъюзническата война. Следва голямо прекъсване и следващата дневникова тетрадка започва от 21 юни 1918 г., когато се назначава вторият кабинет на Малинов. Дневникът върви подробно до 4 юли и отново следва огромно прекъсване. Следващият запис е от 8 април 1934 г. Тук той се спира на обиколката си в европейските и балканските столици като част от усилията на правителството да облекчи репарационните задължения на страната и да разкъса враждебния обръч около нея, създаден в резултат на Балканския пакт. Особено интересно е описанието на берлинските срещи на българския премиер с Хитлер, Гьобелс, Гьоринг и Фон Нойрат. Портретите на всеки един от тях са строго индивидуализирани. Мушанов се опитва да надникне и зад фасадата им, както и рационално да разсъждава върху подема на националсоциализма в Германия. Може определено да се каже, че това е единственото описание „очи в очи“ на Хитлер и неговото най-близко политическо обкръжение, осъществено от български автор. Следват срещите му с Бенито Мусолини и крал Виктор Емануил III в Рим и с регента Миклош Хорти в Будапеща.

По-нататък дневникът разкрива правителствената криза у нас в навечерието на Деветнадесетомайския преврат като организация и изпълнение – от негова гледна точка – и в първите дни след преврата. Самият начин на писане обаче подсказва, че това са дневникови бележки, писани след събитието, доближаващи се до спомени. По-нататък изложението за преврата обраства с паралелни разкази на звенари, лигари и земеделци, реконструирани постфактум събитията в последващи срещи с Мушанов. Последният запис от тази част на дневника е от ноември 1935 г.

С ново значително прекъсване той продължава от 1 януари 1942 г. Тук текстът отново взема формата и стилистиката на непосредствен запис, направен веднага след събитието и носещ емоцията на първото впечатление. Ръкописът върви гладко до 11 май 1943 г., където свършва поредната седма – според номерацията на автора – тетрадка с дневникови бележки. Осмата тетрадка липсва в архивния масив. Деветата тетрадка обхваща времето от 31 август до 25 ноември 1943 г. След ново прекъсване следва кратко съобщение, че на 1 февруари 1945 г. „Народният съд“ го е осъдил на една година затвор, когато е престанал да води дневника си, макар че в промеждутъка между тези две дати не са запазени текстове. Воденето на записките се възстановява на 17 юни 1947 г. и продължава до 16 септември с.г. Следва ново прекъсване и тогава идва ред на записите в последната част на днев-

ника, както вече беше споменато – съхранявана в Научния архив на БАН, за периода 1949–1950 г. – почти до смъртта му. Мушанов явно си е давал сметка, че продължителните прекъсвания във воденето на дневника му трябва по някакъв начин да бъдат компенсирани и в края на живота си – при интернирането му в Търново през 1948 г. – той започва да пише и спомени. Самият начин на структуриране на разказа му, особено около периода на провъзгласяването на Независимостта подсказва, че по всяка вероятност те също са стъпили на някакви дневникови бележки, недостигнали до нас. Това придава допълнителна документална стойност на мемоарния текст. Както изследователите много добре знаят, ценността на един дневник, бил той в неговия класически вид, бил той под формата на кратки бележки, скицирани веднага след случването на събитията, е много по-висока, отколкото на мемоарите, писани обикновено десетилетия по-късно и пресъздаващи една отлежала преоценка на автора им. Разбира се, и в двата случая субективният елемент няма как да бъде игнориран, но за науката много по-важно е анализирането на непосредствените действия на социалните актьори, мотивирани от контекста на случващото се, отколкото по-късните оценки на мемоариста. Именно такава стойност има и дневникът на Никола Мушанов, особено за периода на Втората световна война, когато той е воден най-целенасочено и систематично. Другият ключов момент, в който бележките му са пълни и изчерпателни, е около ликвидирането на политическата опозиция в страната през 1947 г. Интересно е, че в по-късните години самият комунистически режим оценява важността и ценността на спомените, дневниците и документите на т.нар. бивши хора – лидери на някогашните политически партии, министри, депутати и учени. Идеята те да бъдат събрани и запазени принадлежи на тогавашния председател на Българската академия на науките Тодор Павлов. В същото време оцелелите от тях имат толкова окаяно настояще, бидейки лишени от каквито и да било доходи и възможности въобще да получат работа, че дребните възнаграждения, които БАН им предлага, са общо взето единствената възможност да си осигурят някакви минимални средства за оцеляване. Така Стойчо Мошанов, племенник на Никола Мушанов, започва да диктува спомените си на служител на архива поради парализирането на ръцете му по време на неговия престой в лагера „Белене“.^А Вероятно при почти всекидневните си ходения в Академията

^А Част от тях бяха издадени със заглавието: „Моята мисия в Кайро“. С., изд. „Български писател“, 1991. Друг вариант на тези спомени се съхранява и в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи. Както личи от издадения ръкопис, съхраняван в БАН, авторът му е бил принуден да се съобрази с конюнктурата и доста е внимавал какво диктува (или пък този, комуто е диктувал, е имал грижата за това). Според самия Мошанов предал това на своята средна дъщеря Милкана (съобщила го пък на мен), автентичният вариант на спомените му е този, съхраняван в МВНР.

той е депозирал там и трите последни тетрадки от дневника на чичо си, обхващащи годините 1949–1950. От Инвентарната книга на Научния архив на БАН става ясно, че те са заведени между 1961 и 1963 г.^A

Известно е, че когато Н. Мушанов в последните месеци от своя живот и след смъртта на съпругата си се завръща от Търново в София, няма къде да се настани. Къщата му е конфискувана. Установява се при племенницата си Милкана и вероятно донася със себе си и тези последни тетрадки от дневника си, заедно с всичко, което е притежавал. Умира на 21.05.1951 г. от естествена или насилствена смърт в Следствието на Държавна сигурност, където стои близо месец „за справка“. В същото време Стойчо Мошанов е в лагера „Белене“. След завръщането си той получава от дъщеря си Милкана всичко, което е оставил Н. Мушанов. А през 1961 г. предава трите тетрадки на своя чичо на Научния архив на БАН.

Какво обаче се случва с основната част от дневника и мемоарите на Мушанов?

Вероятно още в края на 1948 г., когато е интерниран в Търново, той успява да предаде ръкописите на своя дългогодишен личен секретар и кумец Нено Шумков. На свой ред последният минава през лагери и затвори, както почти всички опозиционни дейци, но въпреки това успява да скрие и запази ръкописите. В делото за оперативно наблюдение, водено от Държавна сигурност на Стойчо Мошанов като „бивш човек“, между другото се намира и протокол от разпит на Нено Шумков от 1962 г., в който, наред с другите задавани му въпроси, има и такъв за съдбата на дневника на Никола Мушанов. „Знам, че Никола Мушанов водеше своя дневник, но къде е, не мога да обясня това, тъй като аз от 1949 г. до септември 1953 г. бях в ТВО – отговаря той. – Тогава отидох в Ловеч, където стоях до май 1954 г. Стойчо Мошанов знае, че чичо му Никола Мушанов почина през 1951 г. По същото време аз бях в ТВО, където беше и Стойчо Мошанов, така че не мога да знам къде е неговият дневник. Стойчо Мошанов искаше дневника да го преработи и го предаде на държавния архив. Не знам къде се намира въпросният дневник.“^B Очевидно някогашният личен секретар на Мушанов просто продължава да пази своята тайна. Това се потвърждава и от факта, че година след смъртта на Нено Шумков (1973) неговият син Петко Шумков е човекът, който предава ръкописите с дневника и мемоарите, заедно с голям брой други документи, в Централния държавен архив.^C През 1977 г. предава и личните докумен-

^A БАН. Научен архив. Сбирка IV, а.е. 192, л. 4–170.

^B АКДОПБГДСРСБНА (Архив на Комисията по досиетата), III раз. 6369, л. 80 (Протокол от разпит на Нено Петков Шумков от 30.05.1962 г.).

^C ЦДА, ф. 1303 К, Дело „А“, л. 1а.

ти на своя баща на ЦДА, от които е формиран личен фонд.^А Между тях е и личното завещание на Никола Мушанов. Това накратко е известното около загадъчния и дълъг път на ръкописа до архива – и след това – до българските читатели. Трябва да отбележим, че рисковете да се погубят, да бъдат унищожени и да не достигнат до нас въпросните ценни исторически ръкописи във времена на гонения и репресии, са съвсем реални. Тъкмо затова трябва да отдадем заслужена почит на делото на баща и син Шумкови.

Различните части на настоящото издание – дневникът и спомените на Никола Мушанов – би следвало да се разглеждат като един общ, многосъставен документ, представляващ преди всичко автобиография на автора му, но и даващ цялостна панорама на българския обществен и политически живот от времето около Освобождението до средата на ХХ век. На практика от известните ни до този момент дневници и мемоарни свидетелства за новата българска история липсва подобен продължителен като времетраене и като период на наблюдение извор. Уникалността му е свързана и с дълбочината на наблюденията и многоаспектността на анализа на събитията, в които е участник и съвременник авторът. Те започват от ранното му детство в Дряново (самият той е роден на 12 април 1872 г.), по съвпадение на обстоятелствата озовало се в епицентъра на едни от най-кървавите епизоди от Априлското въстание и отбраната на Шипченската позиция по време на Руско-турската война. Именно от това време датират първите му спомени, оттам започва и неговият житейски разказ. С изключителна прецизност на детайла се отличава описанието на всекидневния живот на семейството му. Храната, светът на домашните вещи, детските игри, отношенията в семейството и възрастовата йерархия са описани с вещината на професионален етнограф. Без съмнение, това е колоритен принос към всичко, което знаем до този момент за традиционната култура на българите през последната четвърт на ХІХ век. При това интересното в случая е, че става дума за всекидневието на заможно градско семейство, което, поне в онзи период, твърде малко се отличава от това на бедните. Върху социалното разслоение в българското общество в тези години, както и върху движещите ги фактори и ролята на държавата в този процес, Мушанов ще разсъждава и по-нататък, пречупвайки всичко това през собствената си биографична траектория. Следва разказ за ученическите му години, започнали в Дряново, но продължили след това с различни перипетии в Габрово, Търново и Сливен, и после отново в старата българска столица. Мястото на тези градове в географския център на младата държава в значителна степен предопределя и превръщането им и в интелектуални, и в образователни средища. Тук резидират най-значимите учители, писатели, журналисти или просто политикани, придаващи

^А ЦДА, ф. 1491 К (Нено Петков Шумков), Дело „А“, л. 2.

изключителен колорит на местния живот. Във водовъртежа на тази пъстра и разнородна среда се озовава и младият Мушанов, там се осъществява и неговият първи досег с идеологиите и политиките. От културологична гледна точка разказът на Мушанов за този етап от живота му е изключително важен, тъй като той отразява фазата, в която „голямата политика“ – все още не типичен софийски феномен, а идейната ферментация протича мултилинейно и едновременно, доколкото липсва деление между столица и провинция, или по-точно всичко е една голяма провинция.

В следващата част от спомените си авторът пресъздава следването си във Франция, в Юридическия факултет на университета в Екс ан Прованс, където се осъществяват и неговото най-голямо интелектуално натрупване и идейно израстване. Тук той се запознава в оригинал със социологията на Шарл Летурно и Селестен Бугле, с политическите студии на Беноа Малон, с философията на Анри Бергсон и Алфред Фуйе. Това е и времето, в което той има възможност да слуша на живо сказки и политически речи на най-големите фигури на републиканска Франция на границата между двата века – Леон Буржоа, на социалистите Аристид Бриен и Александър Милеран, на радикала Жан-Луи Барту, а и на редица други. В тази част от спомените си Мушанов детайло описва контактите си с останалите българи, следващи в Екс, както и в други френски и швейцарски университети. Както знаем и от досегашните изследвания по културна история, този град се превръща в забележително средище на оформящото се второ поколение в българската политика. Става традиция българските юристи да се обучават там. В по-ранния период там учат Екзарх Йосиф, Димитър Греков и Стоян Михайловски, там именно, както се разбира от разказа му, при твърде странни обстоятелства Мушанов се запознава със своя дългогодишен политически съратник Михаил Такев, с Антон Сакъзов, а по-късно там учи и Стойчо Мошанов. С всички тези личности, оставили забележима диря в различни сфери на българския обществен живот, Мушанов общува непосредствено, създава трайни контакти и приятелства, някои от които – за цял живот. Както сам оценява този период от живота си: „Връщайки се в България, аз не бях оня, какъвто замина от България. Учението, четенето, средата, в която живях три години, бяха създали друг човек, образован със специални юридически познания и обогатен с широка култура.“

Когато Мушанов се завръща в България, Стамболовият режим е в разцвета си. Тогава той започва и професионалната си биография на съдия, а след това и на прокурор в Стара Загора. По-късно се мести последователно във Варна и Русе. Тук той се регистрира като адвокат, какъвто остава до края на живота си. Голямата свобода, която има в тази професия, без съмнение се отразява и на крайния му избор при включването му в политическия живот в редовете на току-що формиращата се Демократическа партия. Доста под-

робно Мушанов се спира на трайното си установяване като адвокат в Русе, като същевременно чертае и панорама на градския живот там на границата между двете столетия. В някакъв смисъл от този момент насетне Русе се превръща в по-значим за собствената му идентичност град, отколкото е родният му Дряново. Причини за това са по-ранното установяване там на неговия по-голям брат Стефан, който го въвежда в местното общество, както и женитбата му за заможната местна гражданка Райна Стефанова, от този момент – Мушанова. Много интимен и дълбоко човешки е разказът му за неговата съпруга. Той започва от трепета на първото ѝ виждане и първата им среща, минава през преглед на семейството ѝ и се спира на нейните лични качества. Дълбоката трагедия, която понася младото семейство относително скоро след брака – неочакваната и нелепа смърт на единственото им дете – седемгодишния Светослав – без съмнение опустошава живота и на двамата. Разбира се, в много по-голяма степен на майката. Мушанов е отделил доста страници на психологичната промяна, която трайно настъпва в нея след сполетялото ги нещастие, както и на черти на характера ѝ, които понякога я представят в не най-добра светлина. Въпреки това, той истински я обича. Това най-ясно личи в последния запис от неговия дневник, отбелязващ смъртта ѝ през 1950 г. Там той ѝ се изповядва посмъртно и всъщност констатира, че без нея „не мога вече спокойно да мисля или действам“.

Много подробен е разказът му около неговото включване му в политиката като подпредседател на Демократическата партия в Русе, привлечен от харизмата на местния лидер Иван Белинов, близък съратник на Петко Каравелов. Именно той е човекът, който го запознава с превърналия се вече в легенда политически водач и подпомага първите му стъпки в политиката. Приблизително по същото време той става и кум на Мушанови. Изключително реалистичен е портретът, който Мушанов прави на Каравелов. Подобно на почти всички останали мемоаристи, и той изпитва дълбок респект към него, но специфичното в случая е, че не премълчава и отрицателните му черти – неговата недодяланост в непосредственото общуване, понякога грубия му език и неособената чувствителност към личната хигиена. Портретът, който Мушанов му прави, е забележителен. Впрочем подобни нюансирани и автентични словесни портрети по-нататък в изложението той прави и на останалите си съпартийци – Александър Малинов, Михаил Такев, Андрей Ляпчев, Александър Гиргинов, както и на отделилите се впоследствие в новата Радикалдемократическа партия политици Найчо Цанов, Тодор Влайков и Стоян Костурков. Изключително колоритни са кратките скици на политическите му опоненти от първата генерация като Драган Цанков и Димитър Петков, както и на различни представители на неговото поколение – Атанас Буров, Богдан Филев, социалистите Георги Кирков и Никола Сакаров, земеделците Александър

Стамболийски, Никола Захариев, Димитър Гичев и мн.др. Сложни и нюансирани са портретите му на цар Фердинанд и на цар Борис. Както читателят би могъл да види, Мушанов е силно критичен, на места дори убийствено язвителен към повечето от тези фигури, включително и към близките си съпартийци. Единственият, който е представен изцяло в положителна светлина, дори бих казал е идеализиран, е Александър Малинов. Него той приема за свой политически и фактически учител, смята го за близък приятел и довереник. Това проличава както в спомените, така и в дневника. Там той подробно се спира на панахидата, отслужена по повод петгодишнината от смъртта на Малинов и на произнесената от самия него реч през март 1943 г. Преразказана почти дословно (тъй като Мушанов не пише предварително речите си), тя свидетелства за действително дълбоката му скръб и чувството за празнина до себе си в политическите борби в едно време, което повече от всякога изисква решителни люде.

Особено колоритен е разказът му за патилата на буржоазната опозиция по време на земеделския режим, за участието му в злощастния „Конгрес на цвеклопроизводителите“ в Търново през 1922 г. и за престоя на опозиционните водачи в Шуменския затвор, където ги заварва Деветоюнският преврат. Спомените представят още един поглед към разцеплението на Демократическата партия през 1924 г. и присъединяването на „племето на Ляпчев“ към Демократическия сговор. В тази част Мушанов хвърля допълнителна светлина и върху проекцията на това разцепление върху личните му отношения с Ляпчев, и дори върху племенника му Стойчо Мошанов, които попадат в период на продължителна студенина. Нови моменти авторът добавя и около известните факти по създаването на Народния блок през периода 1930–1931 г., спечелването на изборите от него и размяната на премиерския пост между Малинов и него.

Много важни детайли, които имат отношение към изясняването на един висящ проблем в историографията, Мушанов съобщава около Лайпцигския процес и твърденията на самия Георги Димитров, че българското правителство е отказало да го приеме в България след неговото освобождаване. Както твърди мемоаристът, още през 1932 г. комунистическият лидер е амнистиран за участието си в Септемврийското въстание (1923), когато Хитлер все още не е на власт в Германия. В тази връзка – посочва Мушанов, – ако Димитров е искал, не е имало проблем да се завърне в България. Факт е и това, че той не посочва родината си на германските власти след освобождаването му като едно от местата, където би желал да бъде екстрадиран. Мушанов обяснява още и откъде се появява залегналото в по-късната историография клише, че българското правителство е отказало да приеме Димитров след освобождаването му от германския затвор. Това са показанията на тогавашния пълномощен министър в Берлин Поменов пред „Народния съд“. В желанието

си да облекчи собственото си положение, той твърди, че е съобщил на тогавашния външен министър, т.е. на Мушанов, за желанието на Димитров да се върне в България, но той нищо не предприел.

Ако трябва да обобщим приносите на мемоарите и дневника на Мушанов в разplitането на все още спорни и не съвсем ясни моменти от българската история в този период, следва да добавим и размислите му около информираността и респективно пасивното съучастие на цар Борис III към Деветнадесетомайския преврат. Макар че авторът все пак прави уговорката, че информацията му е чрез ген. Сава Савов, който пък я има от друг източник, детайлното проследяване на стъпките на монарха ден по ден преди преврата навежда на внушението за информираността на царя за готвените събития.

Друг интересен момент, който има връзка с предходния, е тезата за информираността и на неговия колега от правителството – Димитър Гичев – за готвения преврат. Както се опитва да докаже Мушанов, земеделският водач е увещаван от Кимон Георгиев два дни по-рано да подкрепи преврата, но впоследствие се разколебава, въпреки че все пак не издава конспирацията. Действително и тук става дума за информация от втора и трета ръка, но въпреки това в случая се изнасят допълнителни факти към събития, в които продължава да има немалко неизвестни.

Приносен от историографска гледна точка момент е и потвърждаването на силната зависимост, в която цар Борис изпада в последните години от живота си от дъновистите и от окултно-мистични настроения и емоции. Същевременно Мушанов убедено отхвърля и слуховете около преднамереното, организирано от германците негово убийство. Важното в случая е, че той посочва и първоизточниците на тези слухове, идващи отново от Двореца – изказвания на княгиня Евдокия и самите показания на княз Кирил пред „Народния съд“. Макар да не обича царя и Кобугската династия като цяло, все пак Мушанов признава, че преждевременната смърт на цар Борис е голямо нещастие за страната, което предотвратява политически завой, който монархът непременно е щял да осъществи.

Финалът на мемоарния текст е посветен на събитията около формирането на кабинета на Константин Муравиев на 2 септември 1944 г., едноседмичната му дейност и преврата от 9 септември 1944 г. Тук Мушанов подробно проследява еволюцията на всеки един от водачите на обединената към 6 август 1944 г. опозиция, когато те изпращат съвместен меморандум до регентите, през обособяването на част от тях като „Отечествен фронт“, до поемането на властта от последния – всичко това за около месец. С подчертана дистанцираност и хладнокръвие мемоаристът рисува картини на бързо нагаждачество, политическа хамелеонщина и макиавелизъм, проявили се в процеса на този гигантски разлом.

На няколко места в целия обемен текст Мушанов прави отклонения от основния наратив, в които се опитва да разсъждава теоретично върху началата на демокрацията, авторитаризма и тоталитаризма, върху различните идеологически и интерпретативни модели, опитващи се да обяснят еволюцията на обществата. Някъде той директно препраща към френски автори, с чиито размисли изцяло или частично се съгласява, другаде е сам и автентичен, особено в паралелите си с българската политическа реалност. С тези свои отклонения текстът отчасти променя духа си на изцяло мемоарно съчинение и придобива по-общо и донякъде универсално звучене, както в подобни произведения на други български политически дейци почти не се среща. По своеобразен начин пророчески звучат разсъжденията му за съдбата на малките народи след последната война и необходимостта от самоорганизирането на Европа в политическия смисъл на това понятие, за новата глобална роля на Америка в новия свят, както и за неизбежния край на комунистическата система.

Мемоарите на Мушанов обаче остават незавършени. В една от тетрадите си той е направил доста подреден и същевременно пълен план-конспект на цялостния си разказ, но очевидно времето не му е стигнало и обстоятелствата около интернирането му са осуетили неговото завършване.

* * *

Така текстът на мемоарите свършва и по-нататък сухо и делово остават да говорят последните записи в дневника му. Не за дълго. Както вече беше споменато, последният от тях отбелязва смъртта на съпругата му, без да става ясно какво се случва с него самия. За последната година от живота му можем да знаем единствено чрез досието му за оперативно наблюдение, което Държавна сигурност осъществява върху него.^А Този сбор от документи, изглежда, малко от които са достигнали до наши дни, започва с части от неговото старото полицейско досие, което новата Държавна сигурност е придобила и присъединила към документацията около „своя обект“. В него се съдържат агентурни донесения и наблюдения за срещи с Гичев, Буров, Рашко Маджаров и мн.др. Те обаче са хронологично разбъркани и вероятно са само малка част от полицейската информация, трупана за демократическия водач. Документите, събирани за него след Девети септември, също не са систематизирани, звучат откъснато и извадени от контекст. Прочее, ясно е, че масивът е частично (и непрофесионално) прочистен. Сред оцелелите документи обаче има един, който е изключително въздействащ. Става дума за Трудовата книжка на Мушанов, заведена от отделение „ТВО“ по време

^А АКДОПБГДСРСБНА (Архив на Комисията по досиетата), ф. 5, оп. 3, а.е. 291.

на престою му в лагера „Ножарево“ през юни и юли 1949 г. От нея се разбират последните професии на притежателя ѝ. Най-напред лагеристът е жънал ечемик, но поради напредналата му възраст и очевидната невъзможност да се справи с нормите, след това е преназначен като „кухненски работник“, а последната длъжност, която заема, е „помощник-свинар“.^A Колелото на живота на бившия премиер на България е достигнало крайната си точка.

Епилогът всъщност се е озовал на първия лист в досието му. Това е протоколът на Държавна сигурност, констатиращ смъртта му. От него става ясно, че за пореден път Мушанов е задържан на 30 април 1951 г. и е починал в Софийския следствен арест на ДС на 21 май.^B По горчива ирония на съдбата това е днешното седалище на Централния държавен архив на улица „Московска“ № 5, където се съхраняват самите му ръкописи. Действително, в документа не става дума за насилствена смърт, а по-скоро за продължителна агония на вече 80-годишния старец. Каква точно е истината, знаят само свидетелите или участниците в този епилог. Следват техните подписи.

Доц. Михаил Груев
Председател на Централен държавен архив,
август 2017 г.

^A Пак там, л. 44.

^B Пак там, л. 1–2.